

Елбол РАЙХАН

ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

В статье дается краткий анализ об особенностях исторического развития таких малочисленных тюркских народов в Китае как сары уйгуры, салар, фую, лобнор.

Makalede yazarlar Çindeki azınlık sayılan Sarı Uygur, Salı, Fuyu, Lobnor'ın tarihi özelliklerini incelemeye çalışmıştır.

Бүгінгі Қытай территориясында ежелден бері өздерінің этно территориялық өңірінде тұрып келе жатқан қазақ, қырғыз, ұйғыр, өзбек, татар, тыва, сары ұйғыр, салар, фую, лобнор, қатарлы 10 түрік халқы өмір сүреді. Бұлардың ішінде сары ұйғыр, салар, фую, лобнор қатарлылар бүгінгі күнде тек Қытайда ғана өмір сүретін әрі жан саны өте аз түріктер саналады. Ұзақ уақыттар бойы геосаяси жақтан шектеудің әсерінен олардың қоныстанған өңіріне арнаулы түрде барып зерттеудің мүмкіншілігі болмағандықтан түркітану ғылымында олар туралы зерттеу мардымсыз болып келді. Ал қазіргі кезде олар өзінен өктем ұлттың көлеңкесінде қалып, күн сайын жоқ болып жойылудың қадамын басып келе жатқаны да жасырын емес. Сондықтан да салар, сары ұйғыр, фую, лобнорлардың тарихын, тілін, мәдениетін, антропологиясын зерттеу кезек күттірмейтін мәселе.

Саларлар

Саларлар Қытай халық республикасы, Чинхай провинциясы, Шуынхуа-салар автономиялы ауданында және оның маңайындағы өңірлерде тұрады. Ауданның солтүстігі Қытай қорғаны басталатын Гансу провинциясымен жапсарлас жатса, оңтүстігі Тибет үстіртімен шектеседі, ал шығысында әйгілі Сары өзен (Хуаңхы) бастау алады. Олар өздерін – салар деп, ал қытайлар – салацзу (салар ұлты) деп атаса, тарихи деректерде – салгурлар деп аталады. Жазба деректерде саларлар туралы алғашқы мәлімет М.Қашғаридың сөздігінде бар. Ол салгур тайпасы бар екендігін, олардың оғыздардың құрамына кірегіндігін айтады. М.Қашғари оғыздардың 22 тайпадан құралатындығын салгурлар олардың бесінші тайпасы екендігін көрсеткен [1. 18]. Кейбір зерттеушілер «Қорқыт ата кітабындағы» Салор Қазан батырды осы саларлардың арғы ата-бабасы санайды [2. 57].

Бұдан басқа да тарихи деректерге назар салатын болсақ, парсы тарихшысы Рашид ад Диннің еңбегінде салгур тайпасынан тараған Улаш бек туралы баяндалады. Ол Оғыз қағанның шөбересі Див Иавгу ханның әскербасыларының бірі болған.

Салор тайпасы XII–XIII ғасырларда үшке бөлініп кетеді: бір бөлегі Самарқан төңірегіндегі қыпшақтармен қосылса, бір бөлегі Түркіменстан аумағындағы мару мен сағрақ деген жерлерге көшіп барып, түркімендерге қосылып кетеді, енді бір бөлегі Самарқан өңірінен шығысқа қарай ауа көшіп

Шыңжан арқылы Гансуге онан Сары өзеннің жоғарғы ағысындағы бүгінгі Қытайдың Чинхайына келіп орналасады. Олар өздерінің көне тарихын оғыздармен байланыстырып, этникалық шығу тегі туралы қараман және хаман ру-тайпаларының ұрпақтарымыз деп есептейді. Автономиялы ауданда бүгінге дейін саларлардың Қараман мен оның алғы ұлының бейіті сақталған, ал ұлт атына айналған салар сөзін «қылыш пен найза салар» деген жауынгерлік рухтан пайда болған деседі [2. 128].

Саларлардың арасында ата-бабаларының Самарқаннан шығысқа көшуі туралы «Ақтүйе» атты аңыз сақталған. Онда айтылуынша, ертеде Самарқанда Ақман мен Қараман атты ағайынды кісілер болыпты. Күндердің бірінде оларға сиыр ұрладындар деп жала жауып, патша оларды өзінің қарауындағы сегіз отбасымен бірге шығысқа жер аударыпты. Кетерінде екі ақ түйені жетектеп Самарқанның суы мен топырағынан және Құран кәрімді алып жүріпті, олар ақ түйенің бастауында бірнеше жылдар көшіп қонып Чинхайға келген кезде сол жердің топырағы мен суы өздері алып жүрген топырақ пен суларына ұқсас болғандықтан қоныстанып қалған делінеді [2. 73].

Саларлардың шығысқа көшу себептері туралы әртүрлі пікірлер бар: олардың бірі саларлардың ішкі жақта бұлінушілік себептерімен халық бөлініп шығысқа көшкен делінсе, енді бірі Шыңғысхан Орталық Азияны бағындырып, жергілікті халық арасынан көптеген шеберлерді, қалың қолына қажетті соғыс қаруларын жасау үшін Шинхайдың солтүстігіне көшіріп әкеледі, олардың қатарында саларлардың көптеген теміршілері болады. Сол негізде келген десе келесі бірінде Самарқан және оның маңындағы өңірлерде Әмір Темірдің билігінің барған сайын күшеюіне қарсылық көрсеткен саларлар амалсыз шығысқа ауа көшуге мәжбүр болған дейді [3. 496].

Қытайдағы саларлар, ежелгі «салар» атауының дыбыстық өзгеріске ұшырау себебімен қазіргі кезде салар аталып жүр.

Түркітану ғылымында саларлар XIX ғасырдың соңында ғана белгілі бола бастады. Алғаш рет саларлардың ортасына барып, материалдар жинап, ғылыми зерттеулер жүргізген ғалымдар – Г.Н.Потанин, С.Е.Малов, Э.Р.Тенишев [4. 244].

Саларлардың бүгінде жан саны – бүкіл қытайлық 1990 жылғы санақ негізінде 88 мың [5.1420]. Тілдері түрік тілінің Оғыз тобына жатады [4. 358].

Саларша:	Қазақша:
ескі	тарих
ақ ғаз	аққу
кіш	адам
анелер	қыз
асман	аспан [6]

Түркітанушылардың пікірінше, ертеде саларлардың жазба тілі болған және ол тек көне кітаптарда ғана сақталған. Бұл кітаптардың көпшілігі мұсылмандық діни кітаптар болып келген. Саларлардың қолданыстағы төл жазуы болмағандықтан жазба және әдеби тілі жоқ. Салар тілі тек ауызекі

сөйлесу формасында ғана болмаса, оқу-педагогикалық мақсатта қолданылмайды. Қоғамдық өмірдегі негізгі тілі – қытай тілі. Отбасында да салар тілін қолдану аясы өз тілін білетін қарттардың азаюына байланысты тарылған.

Салар автономиялық ауданы ресми іс-қағаздар жүйесі қытай тілінде жүргізіледі. Көршілес қытай, дүңған, тибет және монғол аудандары тұрғындарымен тығыз қарым-қатынаста болғандықтан салар тілі қоғамдық деңгейін жоғалта бастаған. Бұның келесі бір себебі салар тілін қазір тек 60 жастан жоғарғылар ғана біледі, 30-40 жастан жоғарғылар сауатты деңгейде білсе, ал жастары ана тілдерін ұмытқан. Сондықтан да салар тілі келешекте жойылып кету қаупінде тұр. Антропологиялық жағынан саларлар біртекті емес, көп ғасыр бойы монғол нәсілдес халықтар қоршауында өмір сүріп жатса да, олардың бір бөлігі европеидтік кескін-келбетін айқынырақ сақтаған. Тағы бір бөлегінде монғолоидтық элемент басымдау.

Саларлар да басқа түркі халықтары секілді фольклорлық жанрға бай халық, томбақ атты ұласпалы мифологиялық аңыз ертегілер, лиши қиса дастандар, хуаыр ән жырлары молынан сақталған [2. 375].

Саларлар ислам-сүннит дінін ұстанады. Ұлттық мерекелері – ораза айт, құрбан айт. Саларлардың өсіп-өркендеуіне де ислам діні белсенді рөл атқарды. Ислам қағидалары тұтас ұлттың рухани дүниесімен ғана емес, саларлардың жалпы қоғамдық өмірінің өзегі бола білді. Неке тұрмысында Қытай үкіметі заңды түрде шектегенге дейін, қос әйел алу кең тараған, бәйбішесін ұлылық, тоқалын кичілік деп атаған. Әдетте, салар қыздары өзге ұлттарға күйеуге шықпайды, ал салар еркектері өзге ұлттан әйел ала береді. Отбасында көп балалы болуды дәріштейді, әрбір руда шежірелік дәстүр қалыптасқан. Ерте кездерде қандастық қатынасты негіз еткен қоғамдық құрылым ағынай, күмсен және осы екеуінен тұратын ағыл (ауыл) болып қоныстанып отыратын болған. Отбасында жасы үлкенді сыйлау, қариялардың ақылын тыңдау әрбір саларға тән мұралық қасиет саналған.

Қазіргі кезде саларларда тілі мен мәдениетін, ұлттық өнері мен дәстүрін сақтап қалу үлкен проблема күйінде қалып, өзіндік ұлттық болмыс-бітімін жоғалтпау басты мәселеге айналып отыр. Сол үшін де салар зиялылары өз тілдерін бейнелейтін төл жазуын жасау жолында құлшына еңбек етуде, қазір сынақ ретінде араб және латын алфавиттеріндегі жазуын тәжірибеден өткізіп жатыр.

Сары ұйғырлар

Сары ұйғырлар Қытайдың Гансу өлкесі Сунан Сары ұйғыр автономиялы ауданында өмір сүреді. Соңғы мәліметтер бойынша жан саны 11 мыңнан астам. Олар өздерін иоғыр атайды. Қытайлар жағынан уйғу аты телінсе, түркітану ғылымында сары ұйғыр аталған. Ұзақ уақыттық монғолдық әсерден өз ішінен монғол тілді және түрік тілді болып екіге бөлінген, түрік тілінде сөйлейтіндер 4 мың адамды құрайды.

Сары ұйғыр ұлтын зерттеу, түркітану ғылымында аса көнелігімен өзекті мәселе ретінде ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезінде-ақ зерттеле бастаған.

1884–1886 жылдары ғылыми сапармен Чилиан Чан тауына келген орыс ғалымы Г.Н.Потанин сары ұйғырлар қоныстанған өңірде қара йоғр, пира йоғр деген екі топқа бөлінетінін жазады [7. 97]. Онан кейін сары ұйғырларды ғылыми түрде таныстырып, «Сары Ұйғыр» атты еңбек жазған орыс ғалымы Сергей Малов 1909–1911 және 1913–1914 жылдары сары ұйғырлар арасында екі рет зерттеу жүргізеді [8. 3]. С.Малов 1949 жылғы баспаға әзірлеген қолжазбасында: «Сары ұйғыр тілі бүкіл түркі әлеміндегі ғылымға белгісіз болып отырған бірден бір тіл», – деп жазған екен [9. 5]. 1956 жылдары орыс ғалымы Э.Тенишов Пекиндегі Аз ұлттар институтында түрік тілдерінен дәріс бере жүріп, Гансу өлкесіндегі сары ұйғыр тілін зерттейді [10. 294].

Сары ұйғырлар (Сарыұйғырлар) – ежелгі Орхон ұйғырларының бір тармағы. 841 жылы Орхон Ұйғыр қағанатын Енисей қырғыздары талқандағаннан кейін батысқа ауа көпкен үш топтың бірі қатарында Хеші коридорына келіп қоныстанған ұйғырлардың ұрпағы. Сондықтан да бұларды Хеші ұйғырлары немесе Ганжоу ұйғырлары деп те атайды. Сары ұйғырлар ІХ ғасырдан ХІІІ ғасырға дейін бірде тибеттер мен таңғұттардың билігінде, бірде өз хандықтары билігінде өмір сүріп келді де, 1227 жылдан былай қарай Моңғол империясының бақылауына өтті [11. 44].

Сары ұйғырларды қалыптастырған ру, ұлыстың құрамы түрік текті этникалық топтар болатын. Бүгін де осы рулық атаулар сары ұйғырлардың арасында әлі де сақтаулы. Ру дегенді сары ұйғыр тілінде ұлттық, ұлыс атайды. Олардың арасындағы негізгі рулар:

1 - Найман руы, кей жерлерде сағызлық деп те атайды. Өз ішінен алты кіші руға бөлінеді: ометі найман, арнайман, імді найман, чанмән, ләнчік, гіршік.

2 - Яғлақар. Өз ішінен сегіз кіші руға бөлінеді: ақ яғлақар, қара яғлақар, баяттабын, пегеше, думан, сына, хор, горный баһшо.

3 - Қоңырат. Өз ішінен екі руға бөлінеді: олар темірші, қызыл.

Бұдан басқа моңғол үстемдігінің әсерінен ел басқару істерін қолына алған моңғол ұлтынан шыққан төрелер руы аталған Әнжян руы – сары ұйғырлардың әрбір руларына таралған. Бірақ бұлар қай руда болса ең алдымен сол ру ішіндегі биліктің уәкілі ретінде өзін атайды. Бұдан басқа тағы бір түрік текті емес ру – шөлеңгі руы (Бұлар өзге Тибет және басқа ұлттардан сіңіп кірген рулар, жай бұқара Төлеңгіт мағынасында). Жоғарыдағы үлкен рулық жүйеден тыс басқа да көптеген кіші рулар болған. Айталық, қырғыз, ақтатар, холаңгар, керейт, ығылан, датын, шартын, мәнтай, байдақ, ұран қатық, шат, қалқа, соуа қатарлылар [12]. Сары ұйғырлардың арасында Яғлақар руының аталуынан олардың Орхон Ұйғыр қағанатының тікелей ұрпақтары екеніне көз жеткізесіз, себебі «Яғлақар руы Ұйғыр қағанатының әулет руы» [13. 559], яғни ұйғыр қағандары шыққан алтын әулет. Бұдан басқа ондағы Керейт, Найман, Қоңырат, Ақтатар, Қырғыз сияқты бүгін де түрік халықтарында көптеп

кездесетін ру аттарының болуы, олардың атам замандардан бері бір туысың, біте қайнасқан, ұрпақтан ұрпаққа жалғасың, біздің заманымызға жеткен түрік халқы әрі Орхон Ұйғыр қағанатының негізгі этникалық құрамы болған тоғыз оғыздар [14. 16] екенін айқындай түседі.

Сары ұйғырлар Ұйғыр қағанаты ыдыраған кезден бастап епқандай түрік тілдес ұлттармен қарым-қатынас орнатпаған. Сол себепті тілдік қорларыңда көне түріктік сөздер басым. Түрколог С.Маловтың пікірінше де «Сары Ұйғыр тілінде көне түркі тілдерінің элементтері бәрінен де мол сақталған» [10. 294]. Олардың сандарды санауы байырғы түріктердің санау әдісі бойынша саналып сақталып қалған, әсіресе бұл жағыңда 11-ден 29-ға дейінгі сандарды атаудан айқын байқалады. Мәселен, келесі ондыққа жақыңдау тәсілімен түрленеді: Бір йігірма – он бір, ішкі йігірма – он екі, тоқыз отус – жиырма тоғыз қатарлылар. Бұдан басқа тағы да, пер - бір, ішкі - екі, уыш - үш, дөрт - төрт, пес - бес, алпі - алты, йеты - жеті, сағыс - сегіз, тоғыс - тоғыз, он - он, пірийігірма - он бір, ішкі йігірма - он екі, йігірма - жиырма, пер отыс - жиырма бір, уш отыс - жиырма үш, уш он - отыз, төртон - қырық, песон - елу, алтыон - алшыс, йетыон - жетпіс, сағызон - сексен, тоғысон - тоқсан, перйуз - жүз, пер мың - мың, аяқ – он мың [12].

Сары ұйғырша:

Тәңгір

Қар

Шоқай

Ақғус

Білместір

Қазақша:

аспан

қол

отыр

аққу

білмеймін [15].

Ұлттық тілін бейнелейтін жазу болмағандықтан төл тілдері оқу-педагогикалық мақсатқа қолданылмайды. Сондықтан да оқу-білім саласыңда қоғамдық ақпараттарды қабылдауда қытай, монғол, тибет тілдері мен жазуларын пайдаланады. Қазіргі кезде сары ұйғыр тілі ауызекі сөйлеу формасыңда ғана сақталуда. Өз ана тілін толық білетіндер тек алшыс жастан асқан қарттар ғана, ал орта жастағылар мен жастар жағы өз тілдерін ұмыта бастаған. Сары ұйғыр тілі тіл ғылымы тұрғысынан түрік тілдер жүйесіңдегі шығыс хун тармағының оғыз ұйғыр тарауы, хакас тілдері тобына жатады [4. 215].

Сары ұйғырлардың діні бүгінгі күнде тибеттік лама діні болғанымен, дәстүрлі тәңірлік шамандық нанымыңдағы әдет-ғұрыптарды әлі де сақтаған. Көне түріктер сияқты тау, от, суларды қасиет тұтады. Тау бөктерлеріне оба тұрғызып, ата-баба аруағына тасаттық береді. Олардың арасыңда өткен ғасырдың аяғына дейін бақсы - шамандық діни рәсімдер қолданыста болған. Сары ұйғыр тілінде бақсыларға кеселатты күш беретін рухты «Хан таңгір» атаған. Сары ұйғыр тілінде «таңгір» аспан, «хан» патша, әулие мағынасыңда келеді. Сондықтан да аспан әулиесі деген ұғымды «хан таңгір» деп киелі санаған. Сары ұйғыр тілінде шаман бақсыны жалшылай - «елчі» атайды. Тек ауру көрумен шұғылданатындарды «ем елчі» дейді, әрі ауру көретін және

табиғаттың тылсым күшімен тіл табыса алатын тасаттық рәсімін өткізетін ең үлкен бақсыны «хам елчі» атаған. Елчі сөзі аспан көк тәңірі мен жердегі жаратылыс арасын тұтастыратын рухани байланыстырушы ұғымында қолданылған көрінеді [12].

Сары ұйғырлар өздері қоныстанған Суан ауданының Чилан тауының солтүстік бөктерінде ежелден бері мал шаруашылығымен қодас, бұғы, қой, жылқы, бағумен шұғылданады. Малшылар «қаражө» аталатын қодас жүнінен жасалған төртбұрыш формадағы киіз үйде тұрады. Қосымша аңшылықпен де айналысады. Жазық жерде тұратындары егін шаруашылығымен шұғылданады.

Фуюлар

Қытайдың Хилунжаң өлкесі (Манжурия) Фую ауданында өмір сүреді, мөлшермен жан саны 450-дей [16. 98], олар қазіргі жасап отырған өңіріне өздерін Алтай тауларынан көшіп келгенбіз деп санайды. Қытайды билеген Чин патшалығы 1755 жылы ойраттардың жоңғар тайпасын бағындырғаннан кейін, олардың қол астына қараған халықтың бір бөлегін Хилунжаң өңіріне орналастырады, олардың арасында осы фую түріктері де бар болатын [16. 99]. Содан бері осы өңірде моңғолдармен, дағұрлармен және қытайлармен аралас қоныстанған, соның әсерінен тілдік өзгеріске қатты ұшыраған ана тілін білетіндер тек алыс ауыл, таулы қыстақтарында тұратын қарттар ғана, жас және орта буын өкілдері қытай тілінде сөйлейді, қазіргі кезде фую тілі қарттар арасында ғана ауызекі сөйлеу формасында қолданылуда, ана тілін бейнелейтін төл жазулары жоқ, сондықтан да фую түрік тілі қазір жойылып бара жатыр. Зерттеушілердің бір қатары олардың тілдерін XVI–XVII ғасырлардағы Енисей қырғыздарының ежелгі көне тілі деп есептейді [16. 125].

Фуюша:	Қазақша:
Алах	алақан
Арбын	көп
Гарындаш	аға
Эртен	таңертең
Номуртқа	жұмыртқа [16]

Фуюлар туралы алғашқы зерттеулер жүргізген Э.Р.Тенишев және В.Я.Бутанаевтар әлемдік түркітану ғылымына алғаш таныстырулар жасады. Ғылыми әдебиеттерде олардың фую аталуы тұрып жатқан Фую уезі атымен байланысты шыққан. Олар өздерін «қырғис» атайды, бұлай айтуы өздерінің енисей қырғыздарының ұрпақтары екендігін ұмытпағандығынан болар. В.Я.Бутанаев болса өз зерттеуінде фуюларды хакас ұлты деп қарастырады [17]. Фуюларды бүгінгі қырғыздармен тіл, дәстүр жағынан айырмашылық, айқын басымдылықтар байқалғанына қарамастан, Қытай үкіметі қырғыз ұлты деп мойындап отыр. Фуюлар негізінен егін шаруашылығымен айналысады, Олар Дабын, Ечіг, Гыргіс қатарлы негізгі үш рудан тұрады [16. 107].

Дәстүрі, киім үлгісі, ұлттық тағамдары жағынан монғол, дағұр ұлттарымен ұқсас.

Лобнорлар

Лобнорлар Қытайдың Шинжаң өлкесі Чақылқ ауданы Лобнор көлі маңайына қоныстанған, соңғы мәліметтер бойынша жан саны 100-ден асады [18].

Олардың тарихы туралы да әр қалай пікірлер кездеседі: бірінде лобнорлар ежелгі лобнор корандықтардың әрі ғұндар екіге бөлінгенде Лобнор көлі бойында қалып қалған ғұндардың ұрпағы делінсе, келесі пікірде енисей қырғыздарының оңтүстікке ауған бір бөлегінің Лобнорға келіп тұрақтанған ұрпақтары санайды [19. 50]. Лобнорлар өздерін «лоптұқ» деп атайды, өз ішінен қара қошұн, ялла, қалмақта, қырғыз, жодақта қатарлы руларға бөлінеді [20. 4]. Лобнор туралы алғашқы ғылыми зерттеулермен С.Е.Малов айналысты.

С.Е.Малов лобнор тілін түрік тілінің ежелгі қырғыз тілі диалектісіне жатқызады [21. 4]. Алайда ұзақ уақыт ұйғырлармен қатар қоныстанғандықтан олардың қоғамдық ықпалына қатты ұшыраған және өз ана тілінің ерекшелігінен ажырай бастаған. Сондықтан да лобнорлардың көбі ұйғыр болып ассимиляцияланып, бүгінде ұлт болып өмір сүруден қалған, қытай саясаты да оларды жеке ұлт ретінде мойындамағандықтан лобнорлар ұйғыр ұлты ретінде қаралады.

лобнорша :	қазақша:
ағыз	ауыз
ағыл	нан
кушкін	қарға
каши	аяқ киім
сахай	таңертең [21].

Лобнорлардың сырт кескін-келбеті де ұйғырлардан өзгешелеу. Антропологиялық жағынан алғанда лобнорларда монголоидтық элемент басымдау. Қазір лобнор тілінде сөйлеушілер тек қарттар арасында ғана сақталған. Орта және жас буын түгелдей ұйғыр тілінде сөйлейді, тілдерін бейнелейтін жазулары жоқ. 10-20 жылда лобнор тілі жойылып кетуі мүмкін. Кейбір зерттеушілер лобнор тілінде сөйлеушілер жойылған деп қарап лобнор тілін өлі тіл санайды. Лобнорлар көп салалы паруашылықпен айналысады, мал бағады, өзен, көл жағалап балық та аулайды. Жібек құртын өсірудің де сырын жақсы меңгерген. Аңшылықты қосымша кәсіп ретінде пайдаланып келген. Ертеректе бай рухани мәдениетке ие болған халық арасында фольклорлық, мифтік, аңыз әңгімелер сақталған. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастаны лобнорларда «Бозкөрпеш ве Баян» атымен кездеседі [22. 356]. Аңшылықты бейнелейтін «Ұласпалы арыстан» биі де кең тараған. Киім киісі

жағынан ұйғырлармен негізінен ұқсас, бірақ олардан бір айырмашылығы ерлер басына қой жүнінен жасалған айыр қалпақ киеді.

Қазіргі кезде лобнорлар тілі мен дәстүрлі салты жойылғандықтан, әрі діни ұстанымдары мен өмір сүру ортасы ұйғырлармен бірігіп кеткендіктен ұйғыр ұлты саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Махмұт Қашқари. Түбі бір түркі тіл. Алматы. Ана тілі.1993.
2. Салар тарихы. Шиниң. Чинхай халық баспасы.1982.
3. Чинхай тарихы. Шиниң. Чинхай халық баспасы.1996.
4. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Алматы: Арыс. 2004.
5. Сьхай энциклопедиясы. Шанхай. Энциклопедия баспасы.1999.
6. Қытай түрік тілдерінің салыстырма сөздігі. Пекин. Ұлттар баспасы.1900.
7. Айтмұратов Д. Тюркские этнонимы. Нөкіс: Қарақалпақстан.1986.
8. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алматы: Академии наук.1957.
9. Әбіласан Ә.. Көне сөздер құпиясы. Алматы: Ана тілі. 1995.
10. Байзақов С. Түбі бір түріктер. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2000.
11. Дәулетхан Ә. Сарыұйғырлар және Кенсу дұңхуаңнан табылған тарихи мұралар. Ғылымның шығып шыңына (халқаралық конференция материалы). Тараз: Сенім баспасы. 2006.
12. Елбол Райханның экспедиция қолжазбасы. Сунан ауданы. 2008 ж., 24-қаңтар.
13. Жаңа Таңнама. 217 том, ұйғыр баяны. Қытай тарихындағы қазаққа қатысты деректер. 2-том. Пекин: Ұлттар баспасы. 2003.
14. Мадуан С., Абпазов А., Райхан Е.. Гансу тоғыз оғыздары. Қазақ тарихы, №4. Алматы, 2008.
15. Сары ұйғырша және қытайша сөздік. Чыңду. Сычуан халық баспасы.1992.
16. Қырғыздарды зерттеу доклады. Үрімжі. Шинжаң халық баспасы.1987.
17. Бутанааев В.Я. Хакасы из провинции хэйлунцзян. Абакан. 2006
18. 2008 жылы шілдеде Үрімжі қаласында белгілі түркітанушы Аидар Міркамал мырзамен кездескенімде Лобнорға жасаған экспедициялық әңгімесінде айтып еді.
19. Түрік тілдерін зерттеу. Пекин. 2-том. Ұлттар баспасы. 1983.
20. Османов М. Лобнор диалектісі. Үрімжі. Шинжаң жастар баспасы. 2006.
21. Малов С.Е. Лобнорский язык. Фрунзе.1956.
22. Жанбоз К. Өткен күнде белгі бар. Үрімжі. Шинжаң халық баспасы. 2007.

REZUME

E. Raikhan (Turkistan)

RESEARCH PROBLEMS OF TURKIC PEOPLES IN CHINA

The article deals with the research problems of few Turkic peoples in China, such as: Sary Uigur, Sala, Fuyu, Lobnor.